

dr Iwona Grodz

Marek Hłasko – filmowe konteksty

*Życie, które mi dano,
jest tylko opowieścią;
ale jak ją opowiem,
to już moja sprawa.*

Marek Hłasko

Zdj. 1. Marek Hłasko, Warszawa, 1953 rok
Źródło: www.pai.media.pl/dzialania/hlasko/index.php
[dostęp: 15.05.2024 r.]

1

Jednym z tematów zajęć w 2024 r. może być opowieść o Marku Hłasce (1934–1969) za pośrednictwem filmów dokumentalnych poświęconych tej postaci. Warto pamiętać, że jest to rok poświęcony pamięci autora *Pierwszego kroku w chmurach* (1956). Zarówno w tym zbiorze, jak i w następnych utworach, pisarz ukazywał, omijając socrealistyczny sztafaż, niełatwą codzienność zwykłych ludzi. Wiarygodne ujęcie rzeczywistości i potoczny język zjednały mu rzesze czytelników – wskazano w uchwale. Przypomniano również, że w 2024 r. przypada czterdziestą rocznicą jego urodzin. Celem lekcji będzie

Marek Hłasko już jako autor dialogów i scenariuszy filmowych zdradzał duże zainteresowanie kinem. Potwierdzają to jego liczne wspólne prace z filmowcami i odgrywanie przez lata roli „idola rodem z szerokiego ekranu”. Wielu badaczy uznaje, że Hłasko kochał kino, dlatego chciał zaistnieć w tej dziedzinie. Nie do końca mu się to udało, ale warto przyjrzeć się tym wszystkim przykładom, które czynią z tego pisarza artystę o nieodkrytym do końca potencjale.

odpowiedź na pytanie o strategię opowiadania o tym pisarzu przez polskich dokumentalistów.

Marek Hłasko debiutował w 1954 r. opowiadaniem *Baza Sokołowska*. Pierwsze sukcesy i słowa uznania przyszły wraz z ukazaniem się tomu opowiadań *Pierwszy krok w chmurach*. Justyna Bucknall-Hołyńska dzieli dorobek twórcy Hłaski na cztery etapy¹. W pierwszych latach (1953–1954) autor *Pętli* pozostawał jeszcze w kręgu „ducha socrealizmu”. Dopiero w okresie odwilży, po październiku 1956 r. i wydaniu pierwszego zbioru opowiadań, Hłaskę okrzyknięto buntownikiem i przedstawicielem młodego pokolenia. W latach 1958–1969, już poza Polską, Hłasko skupił się na pisaniu o znajomych i swoim pokoleniu. W Instytucie Literackim wydał powieści *Cmentarze* i *Następny do raję*. To, o czym pisał i jak o tym opowiadał, zamknęło mu drogę powrotną do ojczyzny. Lata 80. XX w. to czas, w którym pisarz,

mimo swojej śmierci, ciągle „żyje” w pamięci innych, a także rodzi się nawet na nowo już tylko jako autor nowo wydanych zbiorów.

Niemal od początku swojej drogi twórczej Hłasko próbował nawiązać twórczy dialog z branżą filmową. Na przykład jest autorem scenariuszy takich obrazów, jak *Koniec nocy* (1956), *Pętla* (1957) Wojciecha J. Hasa, *Baza ludzi umarłych* (1958) Czesława Petelskiego, *Ósmy dzień tygodnia* (1958, premiera 1983) Aleksandra Forda. Jest bohaterem filmów dokumentalnych: *Wracając do Marka* (2002), *Opowiem wam o Marku* (1999) Jana Sosińskiego, *Marek Hłasko bez mitów* (1994) Hanny Etemadi, *Piękny dwudziestoletni* (1986) Andrzeja Titkova, *Życie bujne i tragiczne. Marek Hłasko* (1982) Temidy Stankiewiczówny,

a także fabularnych – serial *Osiecka* (2020), postać grana przez Jędrzeja Hycnara. W 1984 r. premierę miał *Idol* Feliksa Falka, który opowiada o fascynacji tym pisarzem, choć jego nazwisko nie jest w nim przywołane. Przez wiele lat powstało też sporo spektakli telewizyjnych i etud studenckich na podstawie prozy Hłaski. Dzięki tym śladom filmowym można potwierdzić konstatację uzasadniającą wybór tej postaci na „bohatera” 2024 r., która brzmiała: „Marek Hłasko był pisarzem, który potrafił nasycić banalne motywy i tematy zaczerpnięte z potocznego życia głęboką treścią egzystencjalną. Dzięki temu Jego twórczość ma wymowę uniwersalną. Swą bezkompromisowością, także wobec komunistycznej rzeczywistości, przyciągał do siebie pokolenia młodych ludzi z różnych zakątków świata”.

2

Moje wspomnienia dotyczące pracy w filmie nie są najlepsze².

Marek Hłasko

Postać Marka Hłaski jest znana uczniom z wielu powodów. Chodzi zarówno o teksty literackie, które przez wiele lat należały do kanonu lektur szkolnych, jak i o mit związany z tą postacią. Monografistka twórczości autora *Ślicznej dziewczyny*, Justyna Bucknall-Hołyńska, analizując ją w kontekście filmowych relacji, stwierdziła, że: „Formowaniu się tego mitu sprzyjała specyficzna

atmosfera Polski lat 50. Twórczość pisarza była przecież owocem tego okresu. W kontekście polskiego Października Hłasko jawi się w nim jako »chłopak znikąd«, genialnie zdolny samouk i literacki »naturałszczyk« łączący pisanie z ciężką pracą fizyczną³.

Autor *Następnego do raj* był kimś, kto fascynuje swoją innością. Porównywano go z Jamesem Deanem, *enfant terrible* polskiej odwilży, a o twórczości pisano w kontekście życiopisania: „pisać tak, jak się żyje, żyć tak, jak się pisze”⁴.

Wiele na temat Hłaski napisano także w kontekście sztuki filmowej⁵, ale ciągle pozostaje wrażenie, że nie powiedziano na temat tego pisarza wszystkiego. Związek jego pisarstwa z kinematografią może się więc okazać ciekawym tematem lekcji poświęconej powojennej polskiej literaturze. Jaki obraz pisarza wyłoni się po prześledzeniu tych relacji? Myślę, że warto powrócić do autora *Pierwszego kroku w chmurach*, żeby się o tym przekonać.

Marek Hłasko już jako autor dialogów i scenariuszy filmowych zdradzał duże zainteresowanie kinem. Potwierdzają to jego liczne wspólne prace z filmowcami i odgrywanie przez lata roli „idola rodem z szerokiego ekranu”. Wielu badaczy uznaje, że Hłasko kochał kino, dlatego chciał zaistnieć w tej dziedzinie. Nie do końca mu się to udało, ale warto przyrzeć się tym wszystkim przykładom, które czynią z tego pisarza artystę o nieodkrytym do końca potencjale.

Z uwagi na pasję literackie droga pisarza do kina prowadziła poprzez słowa, a dokładniej scenariusze. Z wielu powodów opowiadania Hłaski przez licznych

badaczy uznawane były za filmowe. Chodziło zarówno o podejmowanie trudnej, ale ważnej i aktualnej tematyki, szybką akcją, jaki i kreowanie nietuzinkowych postaci czy sprawne posługiwanie się słowem w dialogach. Na podstawie jego tekstów powstało kilka filmów zrealizowanych przez polskich i zagranicznych reżyserów, a także studentów szkoły filmowej.

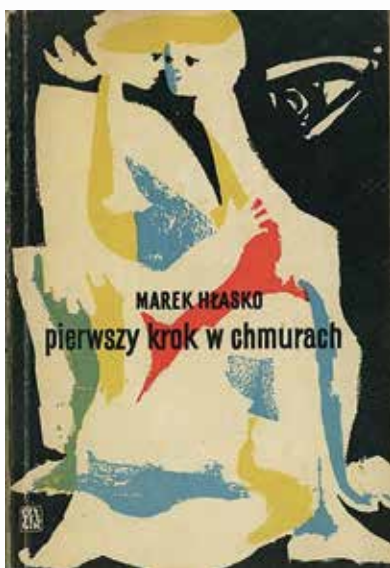
Gdy prześledzimy wspomnienia z planów filmowych na temat tego pisarza, okaże się, że każdorazowo wyłania się z tych informacji postać tragiczna, dla której pisanie, też dla filmu, było jednym ze sposobów uciekania od nieakceptowanej rzeczywistości. Proza Hłaski, szczególnie z lat 1954–1958, uznawana jest za wyraz młodzieżowego buntu całego pokolenia, które krytycznie oceniało otaczającą powojenną rzeczywistość.

Ze wspomnień bliskich Hłasce wiemy, że nie był on zadowolony z większości adaptacji swoich tekstów. Warto zastanowić się więc, z czego ten brak satysfakcji wynikał? Justyna Bucknall-Hołyńska odpowiadała na to pytanie następująco: „Naczelnym celem tworzenia literatury przez Hłaskę była chęć wiernego oddania rzeczywistości. Mówił: »Chciałbym tylko w jakiś sposób na miarę swoich możliwości i swoich zdolności, przekazać prawdę o swoim życiu, o swoim czasie«. Autor zdawał sobie sprawę, że nie tworzy wielkich dzieł, wierzył jednak w ich wartość poznawczą. Dlatego zależało mu na tym, by filmowe adaptacje opowiadań oddawały zawarte w pierwowzorach problemy tamtego czasu. Niestety, żadna z ekranizacji nie przekazała literackich sensów.

Marek Hłasko nie uczestniczył w realizacji filmów na podstawie swoich tekstów. Wynikało to z wielu powodów. Nie zmienia to faktu, że w dużej mierze są to filmy, które warto odświeżać po latach. Na przykład debiut fabularny Wojciecha Jerzego Hasa – *Pętla* – nawet dziś może fascynować. Z kolei film Czesława Petelskiego *Baza ludzi umarłych* to dobry przykład polskiej wersji „filmu czarnego”⁶.

Jeżeli chodzi o filmy dokumentalne na temat Marka Hłaski, to wyłania się z nich portret człowieka o wielu twarzach. Z jednej strony młodego utalentowanego buntownika, z drugiej – pisarza boleśnie doświadczonego, któremu udało się jednak zaistnieć. Nie zmienia to faktu, że przedwczesna śmierć zamknęła szansę na poznanie bogactwa tej twórczości. Pozostał żywy mit⁷.

Na temat Marka Hłaski powstało pięć filmów dokumentalnych. Jak przypominała Justyna Bucknall-Hołyńska, trzy z nich podtrzymują legendę pisarza⁸. Należą do nich filmy: Andrzeja Titkova *Piękny dwudziestolecie*, Jana Sosińskiego *Opowiem wam o Marku* i Wiesława

Zdj. 2. Zdjęcie okładki pierwszego wydania *Pierwszego kroku w chmurach*

Źródło: www.co.pinterest.com/pin/267823509075677999 [dostęp: 15.05.2024 r.]

Jeżeli chodzi o filmy dokumentalne na temat Marka Hłaski, to wyłania się z nich portret człowieka o wielu twarzach. Z jednej strony młodego utalentowanego buntownika, z drugiej – pisarza boleśnie doświadczonego, któremu udało się jednak zaistnieć. Nie zmienia to faktu, że przedwczesna śmierć zamknęła szansę na poznanie bogactwa tej twórczości. Pozostał żywy mit.

Saniewskiego *Wracając do Marka*. „Dokumenty te nie mają ambicji dotrzeć do prawdy, nie konfrontują subiektywnych opinii z biograficznymi faktami, prezentują jedynie obraz pisarza utkany z garści wspomnień osób mu najbliższych. Najlepszym tego dowodem jest dokument Saniewskiego, który rejestruje wyłącznie relację Sonji Ziemann dotyczącą pierwszych lat znajomości z Hłaską. Nieco inaczej jest z filmem Titkowa. Opiera się on głównie na dwóch relacjach – mocno przeżywającej śmierć syna Marii Hłasko i pełnych dystansu, humoru i ironii wybiórczych wypowiedzi przyjaciółki pisarza – Agnieszki Osieckiej”⁹.

Na uwagę zasługują wszystkie trzy tytuły. Warto jednak pamiętać, że film Jana Sosińskiego ma charakter najbardziej legendotwórczy, gdyż ukazuje pisarza z wielu punktów widzenia. Pozostałe dokumenty autorstwa Temidy Stankiewicz i Hanny Etemadi są zdecydowanie mniej anegdotyczne, a raczej skupione na faktach. Widzowie mogą spodziewać się w nich tradycyjnych relacji bliskich Hłasce, krótkiego kalendarium z życia, prezentacji autentycznych miejsc związanych z jego życiem.

Podsumowując, ze wszystkich wskazanych dokumentów zwykle można wysnuć portret Hłaski w czterech ujęciach. Justyna Bucknall-Hołyńska pisała o twarzach-maskach, które nazwała wizerunkami: „rajskiego ptaka w szarym komunizmie”, „pięknego uwodziciela”, „provokatora-kabotyńca” i „chuligana używającego życia”¹⁰.

3

Pozostaje odpowiedź na pytanie o to, jak praktycznie wykorzystać filmy fabularne i (lub) dokumentalne na lekcjach poświęconych twórczości Hłaski¹¹. Przypomnę, że cele edukacji filmowej to: „[...] poznanie wybranych

dział filmowych; kształcenie umiejętności pogłębionego odbioru i wartościowania pod względem ideowym, etycznym i estetycznym; kształcenie świadomości miejsca oraz funkcji filmu w kulturze współczesnej w kontekście innych sztuk i środków komunikowania masowego; kształcenie postaw krytycznych oraz umiejętności dokonywania wyborów selektywnych i wartościujących; poznanie reguł samego języka filmowego – kodu, za pomocą którego tekst filmowy dociera do odbiorcy; uświadomienie faktu, że tekst filmowy, jako autonomiczna

całość przedstawiająco-narracyjna, jest strukturą, którą rządzą specyficzne prawa przekazu audiowizualnego”¹².

Biorąc pod uwagę te wytyczne, można zaproponować analizę wybranego filmu na podstawie prozy Marka Hłaski, np. *Pętlę* Wojciecha Hasa. Innym pomysłem jest stworzenie scenariusza własnego filmu dokumentalnego lub animowanego na temat Marka Hłaski.

Działania edukacyjne

Propozycje ćwiczeń z uczniami: stworzenie scenariusza własnego filmu dokumentalnego na temat biografii i (lub) twórczości Marka Hłaski.

Zaprezentuj wybrany dokument na temat Marka Hłaski lub fragmenty filmu fabularnego na postawie jego twórczości. Przed projekcją podajemy uczniom wskazówki analityczno-interpretacyjne zapisane w ich kartach pracy. Mogą one dotyczyć informacji zawartych w przedstawionym dokumencie i (lub) samej jego formy (pytanie o to, za pomocą jakich środków zostało to przedstawione).

Po seansie wspólne omawianie wybranego filmu i przygotowanie notatki na ten temat. Materiał może być analizowany przez uczniów samodzielnie lub zespołowo. Taką pracę można uzupełnić dyskusją i debatą na temat zaprezentowanych treści. Wspólnie obejrany film jest zwykle świetną okazją, by wyrazić swoje zdanie i uzewnętrznić emocje.

Przy okazji warto pamiętać, że edukację filmową można z powodzeniem realizować metodą projektu. Film zachęca do działań interaktywnych, dlatego warto rozważyć pomysł realizacji zajęć, których rezultatem będzie projekt badawczy dotyczący relacji twórczości literackiej Hłaski ze sztuką ruchomych obrazów. W tym celu trzeba przygotować instrukcję do jego realizacji,

wybrać temat i formy działań oraz określić cel/cele i termin publicznej prezentacji.

Dodatek

Joanna Pyszny analizuje twórczość Marka Hłaski w czterech kontekstach czasoprzestrzennych: „założeń realizmu socjalistycznego” (s. IX), „odwilży” (s. XII–XIII), „zachodnich

ruchów kontestacyjnych” (s. XIII–XIV) oraz „egzystencjalizmu” (s. XV–XVI)¹³. Badaczka poświęca też dużo uwagi językowi prozy Hłaski (s. XXXVIII–XXXIX), można się więc zastanowić, jak ten język funkcjonuje w przekazach filmowych. Warto też pokusić się o znalezienie nawiązań w tekstach opowiadań do sztuki filmowej, np. potwierdzających fascynację pisarza postacią Humphreya Bogarta czy filmem *Casablanka*. ■

Więcej filmowych kontekstów znajdą Państwo tutaj:

dr Iwona Grodź

Literaturoznawca, filmoznawca, historyk sztuki, muzykolog, psycholog sztuki i wieloletni dydaktyk akademicki (Poznań, Warszawa). Interesuje się ponadto kulturoznawstwem, teatrem, filozofią i psychologią, a także ideą „korespondencji” sztuk, szczególnie: literatury, filmu, teatru, malarstwa i muzyki. Przygotowuje się do procedury habilitacyjnej. Autorka m.in. książek: *Zasztyfowane w obrazie. O filmach Wojciecha Jerzego Hasa* (Gdańsk 2008), *Jerzy Skolimowski* (Warszawa 2010), *„Rękopis znaleziony w Saragossie” Wojciecha Jerzego Hasa* (Poznań 2005), *Synergia sztuki i nauki w twórczości Zbigniewa Rybczyńskiego* (Warszawa 2015), *Between Dream and Reality* (Berlin 2018), *Hasowski Appendix* (Kraków 2020) i wielu innych publikacji naukowych.

Bibliografia

1. Balcerzan E., *Kaskaderzy literatury*, Łódź 1990.
2. Bucknall-Holyńska J., *Marek Hłasko na ekranie. Scenariusze – adaptacje – filmowe portrety pisarza*, Poznań 2015.
3. Bucknall-Holyńska J., *Recepcja filmowej działalności Marka Hłaski w polskiej publicystyce lat 1956–1969*, [w:] *Polskie piśmiennictwo filmowe*, red. P. Zwierzchowski, B. Giza, Bydgoszcz 2013.
4. Bucknall-Holyńska J., *A study of the film adaptations of Marek Hłasko's prose by the students of the Film School in Łódź*, „Images” 2012, t. 10, nr 19, s. 15–22.
5. Bucknall-Holyńska J., *Fenomen popularności opowiadań Marka Hłaski*, [w:] *Literatura PRL-u o PRL-u*, red. M. Karwala, B. Serwatka, Kraków 2010.
6. Czyżewski A., *Piękny dwudziestoltni. Biografia Marka Hłaski*, Warszawa 2012.
7. Galant J., *Marek Hłasko czytany dzisiaj*, Poznań 1996.
8. Grodź I., *Osobliwa fotogeniczność. O „Pętli” Wojciecha Jerzego Hasa*, „Kwartalnik Filmowy” 2003, nr 43.
9. Hłasko M., *Pierwszy krok w chmurach. Następny do raju*, oprac. J. Pyszny, Wrocław 2007.
10. Kurpiewski L., *Czarne i białe*, „Film” 1983, nr 38, s. 3–5.
11. Kurpiewski L., *Czytane z ekranu*, „Film” 1984, nr 7.
12. Kurpiewski L., *Uczepiony chmury*, „Film” 1994, nr 1, s. 66.
13. Kurz I., *Twarze w tłumie. Wizerunki bohaterów wyobraźni zbiorowej w kulturze polskiej lat 1955–1969*, Izabelin 2005.
14. Kuśmierczyk S., *Wstęga Mobiusa jako czasoprzestrzeń dzieła filmowego na przykładzie „Pętli” Wojciecha Hasa i „Zabicia ciotki” Grzegorza Królikiewicza*, „Kwartalnik Filmowy” 2000, nr 29/30.
15. Ludwicki K., *Kino Marka Hłaski*, Katowice 2004.
16. Mętrak K., *Słownik Filmowy (60 – Marek Hłasko)*, „Film” 1991, nr 12, s. 4.
17. Stabro S., *Legenda i twórczość Marka Hłaski*, Wrocław 1985.

Filmografia

1. *Koniec nocy* (1956), reż. Julian Dziedzina, Paweł Komorowski, Walentyna Uszycka.
2. *Spotkania* (1957), reż. Stanisław Lenartowicz na podstawie *Ślicznej dziewczyny*.
3. *Skarb kapitana Martensa* (1957), reż. Jerzy Passendorfer (współtwórca dialogów).
4. *Pętla* (1957), reż. Wojciech Jerzy Has, na podstawie *Pętli*.
5. *Ósmy dzień tygodnia* (1958), reż. Aleksander Ford na podstawie *Ósмого dnia tygodnia*.
6. *Baza ludzi umarłych* (1958), reż. Czesław Petelski na podstawie *Następnego do raju*.
7. *Wszyscy byli odwrócenii* (1969), reż. Thomas Fantl na podstawie *Wszyscy byli odwrócenii*.
8. *Idol* (1984), reż. Feliks Falk, film fabularny o micie Hłaski.
9. *Sonata marymoncka* (1987), reż. Jerzy Ridan na podstawie *Sonaty marymonckiej*.
10. *Śliczna dziewczyna* (1993), reż. Thomas Fantl na podstawie *Ślicznej dziewczyny*.
11. *Kancik, czyli wszystko się zmieniło* (1995), reż. Arkadiusz Jakubowski na podstawie *Kancik, czyli wszystko się zmieniło*.
12. *Niebo nad fabryką* (2000), reż. Piotr Porczyński na podstawie *Odlatujemy w niebo*.
13. *Entropia* (2014), reż. Wojciech Klimala na podstawie *Miesiąca Matki Boskiej. Fragment* (2016), reż. Mirosław Mamczur na podstawie *Ślicznej dziewczyny*.

Filmy dokumentalne

1. *Życie bujne i tragiczne. Marek Hłasko* (1982), reż. Temida Stankiewiczówna.
2. *Piękny dwudziestoltni* (1986), reż. Andrzej Titkow.
3. *Marek Hłasko bez mitów* (1994), reż. Hanna Etemadi.
4. *Opowiem wam o Marku* (1999), reż. Jan Sosiński.
5. *Wracając do Marka* (2000), reż. Wiesław Saniewski.

Przypisy

- ¹ W pierwszym powstały takie opowiadania, jak *Baza Sokółowska* (1954), w drugim – m.in. *Pierwszy krok w chmurach* (1956) i *Ósmy dzień tygodnia* (1957), w trzecim – np. *Cmentarze* (1958), *Drugie zabicie psa* (1965), *Nawrócony w Jaffie* (1966), *Opowiem wam o Esther* (1966), *Piękny dwudziestoltni* (1966), *Listy z Ameryki* (1967), *Sowa, córka piekarza* (1968), *Palcie ryż każdego dnia* (1968), w czwartym – *Sonata marymoncka* (1982) i *Umarli są wśród nas* (1986). Zob. J. Bucknall-Holyńska, *Marek Hłasko na ekranie. Scenariusze – adaptacje – filmowe portrety pisarza*, Poznań 2015.
- ² M. Hłasko, *Piękny dwudziestoltni*, Warszawa 1988, s. 26.
- ³ J. Bucknall-Holyńska, *Marek Hłasko na ekranie...*, s. 8.
- ⁴ I. Kurz, *Twarze w tłumie. Wizerunki bohaterów wyobraźni zbiorowej w kulturze polskiej lat 1955–1969*, Izabelin 2005, s. 27.
- ⁵ Zob. m.in.: wspomnienia Andrzeja Czyżewskiego, kalendarium życia pisarza i związków jego twórczości z kinem autorstwa Piotra Wasilewskiego; monografie: Bogdana Rudnickiego, Stanisława Stabro czy Konrada Ludwickiego. Ten ostatni podjął próbę bliższego wniknięcia w związku Hłaski z filmem w książce *Kino Marka Hłaski*.
- ⁶ Historyczka filmu Ewelina Nurczyńska-Fidelska zalicza filmy *Koniec nocy*, *Pętla*, *Ósmy dzień tygodnia*, *Baza ludzi umarłych* według scenariuszy Hłaski do „czarnego realizmu” – polskiej odmiany kina noir.
- ⁷ A. Czyżewski, *Marek Hłasko z bliska*, „Akcent” 1995, nr 2, s. 7.
- ⁸ J. Bucknall-Holyńska, *Marek Hłasko na ekranie...*, s. 172 (rozdział: *Wizerunek Hłaski w dokumencie*).
- ⁹ *Ibidem*, s. 173.
- ¹⁰ *Ibidem*, s. 173–183.
- ¹¹ A. Mirska-Czerwińska, *Jak pracować z filmem na zajęciach szkolnych – wybór metod*, [w:] *Scenariusze zajęć i materiały pomocnicze dla nauczycieli*, red. M. Hajdukiewicz, S. Żmijewska-Kwiręg, Warszawa 2010, s. 14–18.
- ¹² E. Nurczyńska-Fidelska, *Nurt edukacji filmowej w programach szkolnych – tezy referatu*, [w:] *Edukacja filmowa w kontekście programów szkolnych*, red. E. Nurczyńska-Fidelska, Warszawa-Łódź 1993, s. 1–2.
- ¹³ J. Pyszny, *Wstęp*, [w:] M. Hłasko, *Pierwszy krok w chmurach. Następny do raju*, oprac. J. Pyszny, Wrocław 2007 (BN I 295).